

F 10.901
4

Handwritten signature

საქართველოს გამავრც. საზოგადოების გამოცემა № 160.

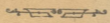
ივ. ჯავახიშვილი

91(479091)
5-18

საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით

გ ა ნ ხ ი ლ უ ლ ი

ტფილისი
სახელმწიფო სტამბა
1919

83

ქართული
ბიბლიოთეკა

ივ. ჯავახიშვილი

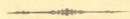
(47.93) 91

5-17.

საქართველოს საზღვრები

სტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით

გ ა ნ ხ ი ლ შ ვ ი

F. 10. 901
4

47243

თბილისი
სახელმწიფო სტამბა
1919

საქართველოს ეროვნული
ბიბლიოთეკა

შ ე ს ა გ ა ლ ი .

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში XI—XIII საუკუნემდე, განსაკუთრებით მე XII საუკუნეში დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასია-კი ეკუთნოდა. ქვემოპოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიულად და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრედვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ-ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაქერა და ჩამოშორება უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უადრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწყევდენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, — თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, — და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისა და მიხედვით, — თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულობითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი

ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიან ღირსებას დავუბრუნოთ.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყობა, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

I თ ა ვ ი.

ჩრდილოეთის სამზღვარი.

§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით მე-XI-ე საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყობოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი წაწეული, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზეთს მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცაღამაინც ცხადია, რომ დობაზუ ანუ ტუაფსე აფხაზეთს საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზეთს ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყობოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინდელს, მე-XVIII-ე საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვარად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთით“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. აღექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბი-

ჯვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე კაპოტი ქსან-
დელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ.
კაპოტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრ-
დილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგე-
ნილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ
მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარე-
ობს. ეგვლა ამ საბუთების გაშა უნდა დავსკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად
თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე
ხაზი უმეტედაა ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე
გაყოფილი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გაფლეთული.

ამ ადგილითგან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლე-
თისაკენ გადაბრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხი-
ლის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სენეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს აფ-
ხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რო-
მელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუ-
დაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზ-
თა სათემო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ლალიძგას
შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა
მეგრული იყო და ეხლაც ირის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეუ-
ლებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ლალიძგასა და ენგურს
შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეო-
ბის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადე-
ბულმა ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქარ-
თველოს ბედ-იღბალიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუ-
სეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-და-მხოლოდ ხელსაყრელ დროზე
იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აბხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვა-
შიქმაძეც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს მე-XIX-ე
საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აბხაზეთში მაინც რუსებმა
ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აბხაზეთი
რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აბხაზეთის მთავარს-კი
მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება საშუღამოდ ჩამოერთვა.

აბხაზები უბრალოდ არ შეპირებებიან დამოუკიდებლობის მო-
სპობას და 1866 წელს აბხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც
რუსთა ძლიერ ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877—8 წ. ომის
დროს აბხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აბხაზეთში წიბელდა უწევდა. მე-XIX-ე საუკუნის 30 წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხალხე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В. Т. Маевский. Кутайсская губерния. Военно-статистическое описание. ტფილისი 1896 წ. დამატ. № 1 გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის მალღობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აპყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუღიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს-კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარაინ იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცარიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობამ მთელს თავის პოლიტიკას შაგიზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინამდევგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უძრავ ქონების შექმნა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდენ ამსამოთხესავით მშვენიერსა და ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოქის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის მარად-თოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს

შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან შტებით არის გარშემოზღუდული ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედის, ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთ ალაგს გარდა სრულიათ გაუვალაია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველთგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება მე-XII-ე ს-ითგან მიექცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებელის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. II. 515). შემდეგ შიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძღურების დროსაც, მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით „მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ მე-VI-ე იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩაელო ზრამაგა და შემოვლო ქლელის-ხევი და გარდმოვლო კედელსა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული.“ სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ „დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“ (ვახუშტი. საქართველოს ცხორება 118).

აღმოსავლეთით მას მსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუტ-საბძელამდე და ზეკარ-კედელა და რაქა-დიგორ-ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაქასა და ქლელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სვანეთს შორისი“ (იქვე 428—430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მიღებული სახელები რომ ვიხმაროთ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (=ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (=ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამავე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ხოხამდის. შემდეგ სამხრეთის სამზღვარი იწყობა ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალიწაზე, ზეკარზე, ბრუტსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონამდის.

დვალეთი ძველადაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ქლელედ, ნარად, ზროგოდ და ზასად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დღალეთზე „გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... ვილაგირსა და ფაიქოსა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სადაც კასრის ხეობა „მოვიწროვდებიან ხოხის მთას ჩამოსულის კლდითა და გლოლისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა“, ტაკეთებუდი უოფილა „ქანი კლდისკან და ქვათიკით ქმნული, დად-კამაროვანი მდინარეს ზედა“. ეს კარი-ბქე თურქე საქართველოს „მეფეთაგან ქმნული“ ყოფილა იმ მიზნით, რომ „არა ვადაღქნ თქანიერ მათსა ოქსნი“. აკვარად ბუნებრივად და ხელოვნურადც „არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი“ (იქვე 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან ჰოლატიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირად ჰქონდა: ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც, ეტყობა ქართული ასომთავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით ამ ქვეყნის მკვიდრნი იუნენ „სამწესონი ნიქოზლისანი“ (გეოგრაფია 434). მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგს ბლომად უოფილა „ნახენი, კოშენი, კელესიანი ქვათიკისანი“, რომელნიც საქართველოს „მეფეთაგან ნაშენნი“ უოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით „უმეტეს იტყვიან... თამარ მეფისკან“ აკებულად (იქვე 438).

მე-XVIII-ე ს-ში ეს კუთხე კონრომურადც საქართველოსთან უოფილა დაკავშირებული: მარლოს, ცხერის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს, რაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ შოულობდენ, თურქე ქართლთაგან და რაჭითან ზიდავდენ (ვახუშტი. გეოგრაფია 438).

ბუნებამ დღალეთი მანით უხვად დააჯილდოვა და იქ ვახუშტის სიტყვით „გამოიღებენ მიწიდამ ბრვენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა“ (იქვე 438), ამასთანავე „ლითონი ბრვენისა მრავალი“ ყოფილა. ხოლო „გოგირდი ფრიად კარგი“. ზემოაღნიშნულს გარდა იქ არსებობდა „ლითონიკა ვერცხლისა“ (იქვე 444).

ამ უამად ამ კუთხეს არღონის ანუ ნარღონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს ანღონის ქვაბ-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრღლოეთისაკენ მხოლოდ ერთად-ერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, საშარეთით-კი საქართველოსთან მას 11 გარღმოსავალი აერთებს, მე-XIX-ე საუკუნეშიც თავდაშირკვლად ტფილისის გუბერნიას სამზღვრება იყო მოქცეული და ამ გუბერნიას მთიულეთის ოქქს კეთონდა, (Филиповъ. Военный обзоръ Тифлис. губ. Сиб. 1872 წ. გვ. 7—8). მისი სიფრცე 497 ოთხკუთხ ვერს ან ლემატება. შემღვეში რუსეთის მთავრობამ დვაღეთი ანუ ანღონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოსორს და თერგის ოქქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა

ამ კუთხეს საქართველოსთვის ფრად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და გამო მას ფინანსურ დახმავად უდგა, საკანგებოდ არდონის გასავალთან ზღუდუნე-კი ააგო, რომ თუ საჭირო იქნებოდა მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახითათო გზის კარის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებას და თვისებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან ტყეებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთით-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აკრთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილი იქნას: რუსეთის მთავრობის შედგომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევე აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს. მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარა იმ ხასის გაჭეუება, რომელიც ხოხის მთას (აღაი ხოხ) და ახოტის მთას (არხოხ) შუა გაივლება.

§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი.

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით ვადალიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრად მაგარი მდებარეობა“ ჰქორდა (Бурнашевъ. Картина Грузии или описание полит. состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Бѣгичева 1896 წ. გვ. 9). ეხლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით თერგს „გველეთს ქვეით ერთავს... ხევი“, რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გუდამაყრისა და ძურძუკის კავკასის... ამ ხევის ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კვდიოთა და აქა არს ცისე დავითისა... აღმაშენებლის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიალ“, თერგის „აღმოსავლეთ კიდეა ხედა შევის მირვანის მიერ“ აგებული. მან „შუბაა კარი და ქმნა სიმაგრე საზართა და ოსეთათთვის, რათა უმისოთ ვერადარა ვიდოდნენ“. ხოლო „ამას ქვეით ნასასხლევი შეუყთა: ოდეს გაიღაშქრინ ოვსეთად მუნ დადგან“-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად დობლივია, რომ თვითელი მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ეხლანდელს ნ-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერგს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითაჲს ერთი ჰატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кпстинка) ეწოდება. აქ ვაწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს-სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріальское“ უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрѣпленіе“) „ციხის ნანგრევია“. ამის ჩრდილოეთით მდინარე მუგის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-სახარათის გზის შესაყარად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ესლას სად. დარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს საშუალებლას უკანასკნელი ფეხმოსაკიდებელი ადგილი „ნასასხლევი მეფეთა“, რომელიც დასხლევიტთ ესლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, ნ-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევია (Бывшее укрѣпленіе). თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსეს გამოც. № 3 Karthli au N. du Kour) „ნასასხლევი მეფეთა“ (Résidence royale) მართლაც „ჯარაქსის“ (=ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“) მასლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სასელაშვილოს ჩრდილოეთის სამხედრო ამ ადგილის წინ, დაახლოვებით ჯარაქსითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც—მე-XIX-ე საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

II თავი.

აღმოსავლეთის სამზღვარი.

§ 1 აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს ჰერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დადესტანის მთები იყო, სასელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტე-

ხილის ალაზნის შემდინარეების გამყოფელი ქედი. ჩრდილოეთით მას არამის წყალი, სამხრეთით-კი ვერ ალაზნისა და იორის შესართავი ქსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის შირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, სცა გაშის წყალი ალაზნს ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გაშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სთავემდეგ, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II, 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშვიცის 1784 წ. რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთის ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ ვახდებთ ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამორკვეული გვექმნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გაშს ნ-გერსიან რუკის მდ. კიში (D. КИШЬ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დახლოვებით იქ უნდა ეთილიყო, სდაც ესაა კიში-კიშლადი (КИШЬ-КИШЛАХ) არის აღნიშნული (ქ. 9,64°30' — 41°15'). ამ ქამად რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზნს, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ესლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სდაც ესლანდელი გიში (КИШЬ) ერთვის, გიშის წყალი რქმევია. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსამზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოგვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან აგრელებდა ქართველობა თავის განებრავსა და სარწმუნოებრავს გაუღუნას დაღესტანზე და შაქსე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუფრცხვებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ მე-XIII-ე ს-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმათობისაგან მოაქცივნა“ და გააქრისტიანა (ქამთაალ. * 889, ვვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი Arch. Эвекурей II, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად

ჯერ კიდევ მე-XIII-ე ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობითა და შორის ჰერეთიც ძალზე დაზაანდა (ჟამთააღმ. * 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰბაზმა მიაქცია თავისი მსახურელი ყურადღება და ჯერ ისე ააოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აპყარა და სპარსეთში გადასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე მე-XVII-ე ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და დაშენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობის დაძლევა დაუწყო და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს — „ელისენი“, მესამეს — „ქარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ქარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსული ნ-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა — Пишань, Б. Пишань) არის აღნიშნული, ქარის მაგიერ კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე ფიფინეთის ხეობა ანუ ქარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის წყალსა და გიშის წყალს შორის ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს შუა, შუაგულში მაინც, ქარი იღვა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

ალისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტის გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოზს თავის 1757 წ. დაწერილ თხზულებაში ნათქვამი აქვს ალისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე. წ. თათრებისა და დაღესტნითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრითგან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უადრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასჯელი, ტყიანი, მრავალ-წყლანი და მაგარა“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოველ საფარს წარ-

მადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ქარში იყვნენ ჩასახლებულნი დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ, არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუ ეთთან 1783 წ. ხელშეკრულების დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამხედროებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ქარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიდო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მულანლო და 12430 ქართველი, 521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

III თავი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი.

§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია.

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც შტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ესა სიღნაღის მახრად იწოდება, სამხედროდ იყო „სამხრეთ უფადარი და წინამინდორა წორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4). იგი დაახლოვებით ესხანდელს ელდარის მინდორს უდრის, უფადრად-კი დაახლოვებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ესა ჭვირან-ჩელი ეწოდება. მაშასადამე სამხედრო იყო ჯერ იქ, სიღნაღ გიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხე-

თისაჲკენ მიდის აღაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე დაწოხილი სამხედვარი პარდაპარ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი გეოგრ. 310—312 და ბურნაშვიის 1784 წ. რუკა) და შერმე საქართველოს სამხრეთის სამხედვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულებით მისდევდა დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთს კიდეს იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორ-აღაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადადიოდა ვარაიამდე ჟიკარან-ზღუდურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ვარაია იწყობოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს, რომ მთა „ილლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები-“ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე ილლუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდნენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია აღამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამადგურებელ შემოსევას ვადურჩენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს აღამიანმა რამდენად დაწინაურებული ქართულ კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუკაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უზინადრო ელი დემურჩი-ასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და შესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

ჰერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო ქართლად ეკვროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს დასავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე.

§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივ სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი.

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბნის საერთოდაც ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას მსაზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბურდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ კახანდელი ბორნაღის მასრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოვებით უახლეს ცნის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქრდვასტრის ხეობის ქედი. რომელიც დაბედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დაბედას შემდინარეების გამოფიქვილი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს ჰოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა მე-XVIII-ე შიც, იქ-კი არ თავდაბოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ კაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დავანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს უმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашевъ Картина etc. 12, 13—14 და Инструкция изъ Госуд. Коллегіи, Коваленскому 1799 წ. А. К. А. Г. К., წ. I, 94 § 7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდნენ. ამ ორთავე ქვეყნითგან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმიეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს-კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузіи А. К. А. Г. К., წ. I, გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ-ს შედგენილს საქართველოს რუკასე ყაზახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრეობით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

IV თავი.

სამხრეთის სამზღვარი.

ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის.

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქარაველთა და სომეხთა სამეფობებს გამყოფელი სანაპირო იყო ძველ დროთაგანვე მოყოლებული.

§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო II ს. ქ. წ.—XI ს. ქ. შ.

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დაარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის სამზღვრებიც გაფართოვდა. (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиниана 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის მაშინ ქარაველთა ტომებისათვისაც წაურთმეფიათ ჰანაიდრის სანაპირო, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორხენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალაბებს და მოსინა-კებს—კარინი და დერქსანი (იქვე). ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა და სომეხთა შირველი იერიშთა ქართველთა მიწა-წყლის დასაპრობად. ამ დაპრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით ქოქკანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზნების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდ იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუგარეთში (Адонцъ, Армения 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტომოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უღარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციციბო, ორ ადგილს

გარდა გარდაუვალი, ტყით მოკლული ერევნის მთები, რომელთაც სული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე. წ. სოხეთის მთები, რომელიც აგრედვე მალაია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა ეკატერინოვლად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისევე უკვდა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ ზირი მაზრუნებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოქრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

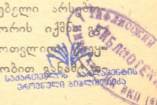
შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. I, 173—177). ამას ის მეგობრული განწყობილება გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე 178-9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI § 26, ქართველ ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები მე-IV-ე ს-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მცდე პაპი მოკლულ იქნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებლივ ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძღურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომეხებისაგან თავიანთი ქვეყნები გუგარეთი, კარდახანი და კარწახა უკან დაუბრუნებიათ (Адонцз Арменія 225—226).

მალე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებელი არსებობაც მოისპო და სომხეთი სპარსეთისა და ბიზანტიის შორის იქმნა გუგარეთის ნაწილებული. სომეხთა ამგვარმა დაუძღურებამ ზემოჩამოთვლილ ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანგრძლივობით განაშტამბა.

F-10.904 47243

ცა (იქვე 230). იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

მე-V-ე საუკუნეშიაღ შავ. ვახტანგ გორგასლანის მეფობაში გუგარეთი წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонцъ Армения 222). მაგრამ მართა ზოლიტიკურად კი არა, არამედ საეკლესიო წესწებობების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც მე-VI-ე საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელმთავართა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტავის და რუსთავის საეფისკოპოსოები მცხეთის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ (იხ. **ჩხეიძე** *ქიქოძე* 183).

გუგარეთის საქართველოსთან დეკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყოფელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარ უბედურებაშიც გამოაშკარავდა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა ძალმომრეობით მოსწობილ იქმნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შაჰები დეპატრონენ (ქართველ ერის ისტ. I 195—197). ასეთ უკიდურეს გაჭირვების და ზოლიტიკურ ბედას უკუღმართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამსაღვრებში შედიოდა. მე-VII-ე საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთნოდა (იხ. ჩემი *Исторія церков. разрыва*). საქართველოს ამ პოლიტიკურ დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვლავ საქართველოს ეკუთნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სწავსწრევე მე-VII-ე საუკუნეში შედგენილი საისტორიო გეოგრაფიულ ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი *ქართველ ერის ისტორია I*, 60).

643—645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქართველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისდა თავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველო-სომხეთის სამხლვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო: გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცილობელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიღრეკილება განკერძოებისადმი ცხადი გზადა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოებრივი სხეულის მაგიერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარსდა, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავი-

სუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის ტფილისისა და ქართლის საამიროს შვიმქნა. ტფილისის ამირათა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას. კი ხელს უწყობდა. ტფილისისა და ქართლის საამიროს სამზღვრებში შედიოდა სხვათა შორის ქვენა ქართლის ის ნაწილი, რომელსაც გუგარეთი ერქვა.

მე-IX-ე საუკუნითგან მოყოლებული საქართველოსა და სომხეთს პოლიტიკური მოღონიერება დაეტყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავთ-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთისა გაეთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდა მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ-ერისთავთა ურთიერთ შორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად, ცალცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც († 882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მედგარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდევ ჭავჭავაძეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტანუჯეთი (მატიანე ქართლისა* 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი როგორც ვიციით სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდნენ. მამასადამე საქართველოს განახლების განთავისუფლებას მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს საზღვრებში მოაქცა.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიონიმ ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიონი, რომელმაც სომხეთის სამეფო აღადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლაშობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (ქვე 380). სომეხთა მეფე ატაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვიან მამფალმა სამეფიეროდ „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა“ (მატიანე ქართლისა* 445 წ, გვ. 223 ქართველ ერის ისტ. II 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილება ჩაუკვდა ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე 380-381). ამ გუ-

რთიანებას აშოტ ბაკრატუნი ესეოდენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რამდენადაც მისი მნიშვნელობა თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნება (ასოლიკ, ქართველ ერის ისტ. 380). აქეთვან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიახნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დახატრანების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი დაარქვა. ალბად მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვრად ეს სომეხთა მეორე იერაშა იყო საქართველოს სამხრეთის სამხედროების გადმოსვლასავად და ქვეყნა ქართლის, უაფილ გუგარეთის დასაზღვრებად. საგულისხმებეროა, რომ სომეხთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევერის მიერ 814—918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კალთაქარი“ მეფის სუბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ძლიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელები, ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს ღონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერჯია იქითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინააღმდეგობას მოელოდნენ.

მე-X-ე საუკ.-ის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ვეჯი“ (ქ. *Արայ դաշտ*), ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეპირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. ვაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზპანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის „მამფალი“ იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი ვაგითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის ვაგისის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420—421).

§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII-ს საუკუნეებში.

გვრც ამ მეორეკვანის სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილებების საკითხი. თუმცა მართალია თავიანთ მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შექმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დრო-

ეებით პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ მე-XI-ე საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამხლვრად აღნიშნული აქვს „ადმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჭუქების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა * 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II 282). მაშასადამე ტაშირაც, ღორჯუც, ბოლნის-დბანისის სეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიახნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში ზოლიტიკური მხრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხთა“ შეჩნა. ეს სახელი ძველად სრულდებით უნდა იყო და მხოლოდ მე-X-ე საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. „სომხთი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მარტო ქართულად და ქართველ მწერლობაში ისმრუბოდა: სომეხთა და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხთის“ არ ვახსენ. პირიქით ისინი ღორჯუ-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდენ (იხ. ზუგათ და Brosset Description géographique de la Géorgie 148 გვრ. 2). ამ ტერმინში უტყუარა დამამტკიცებელი საბუთთა შენახული, რომ თავიანთ ზოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომეხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სთვლიდენ.

მე-XI-ე საუკუნის პირველ ნახევრათგან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-ემ აღმოსავლეთ-დასავლეთთა საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმაგრა და საქართველოს მერმინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და მე-XI-ე ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბირთვისა წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II 433), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ცახეები ორბეთი და ფარცხასი (იქვე 434). ამ გვარად ქართველთა ტფილისის ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს საშრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუკრა.

უფრო საშრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობო-

და. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ“ კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ „ორნი ერისთავნი“: „ლოკის ერისთავი და კაქეჯარისა“, რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე ჩვეულების ქალას დაქვრინა და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ „შეწყალნეს ბაგრატ მეფესა“ და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამაგიეროდ საქართველოს მეფის მონებდეს სომეხნი“ (ქართველ ერის ისტორია II 449).

ამგვარად ამ „სომხთის“ დამოუკიდებლობა მოიხსოვრება და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. II, 455).

სულჯიყან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძაღის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების ჰრძესი დროებით შეაფერხა: თურქობა კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგარათ, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დააპყრეს მთელი „სომხთისი“ (ქართველ ერის ისტ. II, 447—453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხთის“ მეფობის არსებობაც მოიხსოვრება. ამიტომ როდესაც დაგვიადამაშენებულმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დაცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხთისანი“ (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ღორჯ და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა პატრონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, — მაშინ ხომ „სომხთი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, — არამედ სულჯიყან თურქთა კლანებისაგან გამოვლენა. ამეერთვან მოყვლები მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხთი“-ც საქართველოს უცდილობედ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხს არას დროს ადარა სჭირათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის კ. წ. სომხთის უადრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალებისგან განთავისუფლება დაიხსახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხთის“ საქართველოს მთავრობის თვალში

თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ „სომხეთის ცისე ღონე“ საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსხასადარის „საჯდომა“-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო უზიზღლად ეჭირებოდა თვალის სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

§ 3. საქართველოს ვითარცა მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის.

დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ ხელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებელი წინ მიდიოდა მე-XIII-ე საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთადერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგითად იყო გადაკეთებული (მათე ურბაეღის ისტ. 451—445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156—157 და ქართველ ერის ისტ. II 526—527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო რომ სომხობა ასეთი სისაჩუქრით გვეგებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლევამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონებას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მკვლადან მმართველთა აუტანელი და თავმჯდომარეობის შემდგომი ძლემომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებლის, დიმიტრი I, გიორგი III, და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრეინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომეხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევ-

მოსილმა წინსვლამ სასწრაფოაქვენი სომეხთა ეს საუკეთესო საშუალებაა მათსა თავისა ფიზიკური ანკებობად შექნაწიუნიანი და მომავალ განსვდელის საბრძოლველად მდინარეებუდყო.

§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI—XVIII საუკუნეში.

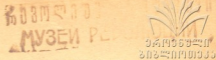
შემდეგში რაც საქართველო პოლიტიკურად დაუძღურდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც მე-XII-ე საუკუნისთან შედარებით საგრძობლად შემცირდა, ქვემო ქართლს ანუ ლორე-ტაშირ-სომხითს საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უადრესა მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფალისის სასწრაფოთ მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროსა“-დ აწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულს მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწაწყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდადესი მნიშვნელობა მშვიდრად ჰქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მისი დახვედობა აღმოსავლეთ საქართველოს და ტფალისში შემეყვანელ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აქი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდურჯის მდინარით“-ო. მაშინ ბერდურჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა“. ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას მიხმასა სასდვართა ჩემთასა“-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი საქართველოს ცხორება, კიჭ. 52). სახელმწიფო ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, რადგანაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „მან-ანან ამისის განზნახვით შიადო რამეთუ «მექმნებისა შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა-« (გეოგრაფია 140—142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლაც „მეწინავე დროშისა“ და სამხრეთის ერთადერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლაპობდენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღ. საქართვე-

ლოს დაკნინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და მე-XVIII-ე ს — ის ზირველ ნახევარშიან, ქართლის სამეფოს სამხედვარა სამხრეთით იყო იქვე. სიდან თავდაზირველად. წერილობით ცნობებს გარდა ამის ის საქართვე- ლოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის შთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 „Иверская Земля“¹).

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთის შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით სამხედვარა და შთელი ქვეან-ქართლი, ანუ სომხით-ლორე-ფაშაბაკ-ბორჩალუ საქართველოს უცალო- ბელს საკუთრებას შეადგინდა და კვლავინდებურად სამხედვარა უფრო სამხ- რეთისაკენ მდებარეობდა და გამოყოფილ ხაზად ერეკლეს (ფაშაბაკის) მიები თვალგაღწენ. ეს შეურყეველად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს შთოფ რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წარალობით აღწერილობითაცხ (იხ. Каргина Грузии, полн. описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თავასწინად მის მიერვე 1784 წ. დასატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სიდან სამხედვარა წითლად არის შემოსაზული (იხ. С. Н. Бурнашев-ის Новые Мат. რუკა მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღმაშენებლის შე- შისევის შემდგომად და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც კერძოდ წოდებული „სომხითა“, ბორჩალო, ფაშაბაკ, ეახხა და შამშადილი სა- ქართველოს უცალობელს კუთვნილებს შეადგინდა და შურაგელიც მასვე ეკუთ- ვნიდა (Дубровинъ. Истор. I, ტ. III, 381-382).

განმსაზღვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნო- ბები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერეკლესა და ამისი (ე. ი. ბაბაკის) გამოყოფილ არს შთა დიდი, მადალი და მარადის თოფ- ღანა და კალათა ტყვანა... რომელი წარვლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შთა განვლის და ვიდრე რახ- ხამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძო სომხით-ერეკლესა არის, ხო- ლო ჩრდილოთ კერძო ბერდუჯისა და რანისა... ხოლო შთა მცირე ბერ- დუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით და შიადგების წინ-თქმულსა ერეკ- ლეს შთას. აღმოსავლეთის კერძო მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძო არს ბერდუჯისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი თრ შთას ასახელებს საქართვე- ლოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მადალია იმდენად, რომ მა- რადის—თოვლიანად შიანდა, დასავლეთით არტანამდის აღწევს, აღ- მოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შთა გადის და რახხამდე მიდის,

¹) „Копироваль ее въ Москвѣ въ мѣсяцъ Юль 1743 г. полевой арти- ллерія капитенармусъ Даника Гем...“ გვარი სრულად არ იკითხება (იხ. დედ- ნის ფოტოტი. პირი და С. Н. Бурнашевъ. Новая Мат. для жизнеописанія и дѣятельности С. Д. Бурнашева. СПб. 1901. გვ. IV).

ერევნის მთა ჭრქშევაა. ხოლო მეორე მთა მატარა ყოფილა და როგორც
ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით ეს მთა
„ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანავე იგი თითქოს ერევნის
მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგების“ — ო. ამ მთას ბერძუჯის მთა
ჭრქშევაა.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მ. ბროსესს შენიშვნა-
ში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთასუდრიდეს
(გეოგ. 14I შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსესს თავის გამოცემული
ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აეღო, სადაც ქვემო-ქართლია (№ 2. Gê-
orgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო,
რამდენად შემდგარი იყო მისი ზემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ
ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე
ცხადია, რომ ყოველად შეუძლებელია ვახუშტის ერევნის მთები რუს-
თა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ
ეხლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ.
იგივე გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტას „ერევნის მთები“ აწინ-
დგდს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელ-
თა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვა-
ხუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილო-
ეთით უვლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერძუჯის მთები უნდა
მდ. ბერძუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკის
უწოდებენ, სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმოთ. თუ ამ გარემოებას
გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერძუჯის მთა
უნდა რუსების შოზობდალის მთებს უდრიდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან)
ერევნის სახანოსაგან გამოყოფილ საზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელ-
თაც ეხლა „ბამბაკის მთები“ ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს მოსკოვში
1743 წ. დასტული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს, რათაკან ამ რუკაზეც
საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის
გახსნილი. ბუნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც
ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს სამზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით
ხატია. მაშასადამე მე-XVII-ე ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუ-
სეთთან 1783 ხელშეკრულობის დადების ჟამსაც საქართველოს სამხრე-
თის სამზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ როგორც ეხლათ მიღე-
ბული, „ბამბაკის მთები“ ყოფილა.

§ 5. ქვემო-ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის.

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამსუდრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანაწიქნი საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრავი ძალდონითაც, ეკონომიურადაც ის დანაწიქნი საქართველოსთან და აღმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისა სამხრეთითგან, სომხთ-ბორჩხლოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშვიც Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე. წ. „სომხთ“-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მადაროების საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა ჯარჯად ესმდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნება საქართველოს სახელმწიფოს ფუფუნს მოსაჭრედ ღითონსაც აძლევდა, — ამით სჭრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, — და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაკვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშავებლად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაქირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშია-კი, მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს, მადნის მალაროების წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშვიც Картина 5) 100000 მინ.-მდე მადნების წმინდა შემოსავალი იყო.

§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს.ს. და
სომეხთა გადასახლება.

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „ქვეწინავე სადროშოს“, მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მფსნსლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და ანა ერთხელ სრულებით ამოწვევტილს კადმე. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დეანებოთ, მარტო შაჰაბახის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინაპაკალნნი და მოპარენი ჰყოლოდენ, შაჰაბახმა აქ თურქთა ელი ბორჩალუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყახახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩდენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირა და აზოცი“ მთლად ათხრებული იყო: იქ „გატანი არღანს იუყჩი“ და მსოფლდ ვასტანგ I-ემ კვლავ დაასახლა იგი (აქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, მე-XVI—XVIII-ე საუკუნეში შეწუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოვილიყო სომხობა, რომელსაც მე-XI-ე ს-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და მე-XVI-ე ს-ითგან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობას გამო, სარწმუნოებრივ და კრთონულ-მთლიტიკურ დეჰინსტანს სომხობა თავის ქვეყნითგან აურებდა, მამაპაპეველს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო მუყდრო ქვეყნებში და სასელმწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს. საქართველო სომეხებისათვის ყველაზე უფრო მახლო ბელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სადაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, — საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დენა არ ყოფილა, — და თანაც საქართველოში შემოხიზნულს სომხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყველად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვენ. ამიტომ იყო რომ დეენილი სომხები საქარ თველთში იხიზნებოდენ, ხვეწში ექებდენ და მოუღობდენ კადეც თავიანთიას თავშესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ასინი სასლდებოდენ განსაკუთრებით ამ კუთხეში, რამეჟლაც სომსეთას მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი, მთაშავებოდა. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისინი შეპოხიზნებოდენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რამეჟლაც ჩადილოქათთ ერეკნის მთებს ეკას ე. წ. სომხთაში, ღორეში, ტაშირში და სხვა-

საქართველოს
ქრონიკონი

კან. ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „სომხით“-ში ვახტანგ VI დროს „მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქრეკა-ზნით ქართულით“-თ (გეოგრაფია 146). ტაშარის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ „მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და ვაზეთილნი, გრძელ-ჩოხიანნი აფეგრად-უშვეგრად, გარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შემძღენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი“-ო (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოსიზნული მოსახლეობა შერჩენილა აქ დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, მე-XVIII-ე ს.—ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, 140. პ. ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.—ისთვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, მოსახლეობის 1—2⁹/₁₀-ზე მეტი შერჩენილი არ იყო.

მე-XVIII ს.—ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს წინა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევანის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭევანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღაღში 300, განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდნენ. დარუბანდში 1000, მარაღაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი. Материалы II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII—XIX ს.-ში.

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოსიზნის ხასიათი, როგორც ცხლეა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს კადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ექონდა, მე-XVIII-ე საუკ.-ის დასასრულს კარგეული პოლიტიკური ელემენტი ზედ დაერთო. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომეხები საქართველოს მთარეგლობისა და ქვეშევრდომობის მოიმიედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერითგან ისინი უკვე ტარეკე მდის მთარეგლობას ეძებდნენ და მათის დახმარებით ცდილობდნენ საქართველოში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომეხებმა შეიტყეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავ-

შირსა და მთარველობას ექებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულება
 ბული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა
 ლიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ.
 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და
 ყარაღაღის სომეხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებდენ
 და თანაც უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდენ.
 რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მე-
 ფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყა-
 რაღაღითგან ერთი სამხურო ოლქი (область) შეკვდინა, რომელც მხოლოდ
 და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ეთყობოდა და მოკიდებულა. ამ ოლქის
 მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰმარებოდა და კარგად
 უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომეხების ოლქებსაც ყარაბაღელ
 სომეხებისათვის მიებაძათ და მათთან შეერთებულ იყვნენ. ამ გზით რუ-
 სეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწი-
 ფოს აღორძინებდა (Н. БУТКОВЪ. Матеріалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული ზოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სო-
 მეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციე-
 ლებაც რუსეთს ამიერკავკასიაში სტკანედ ფეხს შიკაიდინებდა. საქრისტი-
 ანო სომეხურ სახელმწიფოს აღორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა
 იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზი-
 დაჯად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამიერიითგან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომ-
 ხება ორმაგს კავშირს იჭერდენ: ერთის მხრით საქართველოსთან, მეფე
 ერეკლე II ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდენ
 ხოლმე, ვითარცა დენილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს
 პოულობდენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი იღუშად რუსეთის მთავრე-
 ლობას ამოეყარებოდენ ხელმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქ-
 რთველაში თავიანთ საქმეს იკეთებდენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევით, სომეხებ-
 მაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმა-
 რების მოიმედება: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელ-
 შეკრულობისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი მთლად
 გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფრთხულ მტრების პირის-პირ დასტოვა,
 ამის საბედისწერო შედეგი მართა საქართველომ-კი არ იგრძნო, არა-
 მედ სომეხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც.
 აღამაჰმედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებულ იყო ყველა
 სომეხებისათვის, ვისაც-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან
 ციხეში არ დაეტიენენ, მეზობელთა სამეფობელებში საქრთველაში
 გასახლების ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარიშხალი დაწყნარდ-

ბოლა ისევე უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არამც თუ გასაზნებელი სომხებე
 ვარაზაძეში აღარ დაბრუნებულან, სხვაგვარ-კი მათ მიჰბაძეს: თავიანთ მელი-
 ქების წინამძღოლობით აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდეც ისევ
 საქართველოში გადასახლდნენ (იხ. Записка Коваленскаго о Грузин
 АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ სა-
 თვექარლოს ასაობრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამაჰ-
 მედხანს, ალბად შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაფარავად“ 100.000 მ.
 მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები ყარაბა-
 ლითგან, ერევნითგან, ნახჭევნითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან
 მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამოიბოდნენ და იქ ბამბაკის
 ხეობაში იზიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამაჰმედხანი საქართვე-
 ლოში შესევას ვერ გაბედავდა (Бутковъ. Матеріалы II, 337).

ტფილისის აოსრების შემდგომაც მეღაქეები აბოგა და მეჯღუში თავის
 უმებთანად ისევე ერგულე შეეფეს შეკსეფწნ და საქართველოში დასახლების
 ნებასთვა სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 134). ერეკლე მეფემ მელიქ-
 აბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლპის გზის დაცვა-
 ვალად დააკისრა (იქვე I, 116 შენ.).

დაწარწინმა სომეხმა მეღაქეებმა სხვა გზა ირჩიეს: მეღაქების ჯიმშედისა
 და ფრადანის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აუქციეს და შირდა-
 შირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე, წავიდნენ და ხუთივე სომეხ
 მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იღუშალი თხოვნა მიართვეს, თქვენი
 ქვეშევრდომებად და მფარველობის ქვეშ მაგვიდეთო. ამასთანავე ისინი
 თხოვლობდნენ, რომ მათ რუსთ ხელმწიფესკან, ან რუსეთში შეხიზნის, ან
 ამავე შირობით საქართველოში დასახლების ნებასთვა მისცემოდათ (იქვე
 I, 123 და 134).

უემეველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო:
 საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომხები თავიანთ-
 თვის საქართველოში აუცილებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს პოუ-
 ლობდნენ, მადლობის მაგიერ-კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარე-
 შე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა
 და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება ჰსურდათ. მათი
 საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს
 ქვეყანაში რუსეთის ვაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას
 არ აქცევდნენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მი-
 ზანს მიაღწევდნენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავის მფარველობის ქვეშ მიაღწა და, თუ-
 რა ეს დაღებული სელშეკრულობის დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ

ხელმოწევის მათთვის სხვის სახელმოწეოში დასახლების ნებართვა მუხრანის მთავრობის იყო ეს საქმე მოწყობილი ფარულად. ოფიციალურად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დავალებული ქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან ცდილიყო და სომეხ მელიქებისა და მათ ყმებისათვის დასახლებელი მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთმებინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეგონებინა მეფისთვის, ვითომდა რუსეთის მთავრობამ შერთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Инстр. изъ Госуд. Кол. Ивост. дѣлъ Коваленскому. АКАГК. Т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ“ სახელმოწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით სომეხებს და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადაღს მიადქვეს: სომეხებს მიწები მიიღეს, რუსებს კი საქართველოში იღუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთ კაპიტანების უერთგულესი წინამყადი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სამსითში და ღორეში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც, რაცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827—9 წლებში, როდესაც მსაღვთაიან 100000 სული მცხოვრები, სოფო სმარსკითთან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კიდევ ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მისახლება (ივანენკო *Исторія гражд. упр. да Шахатунянъ Админ. перед. 168—179*).

§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით.

ამგვარად ორი გარემოება სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომეხები იმ სომეხთა შემკვიდრები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა შემკვიდრები არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდნენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სასულდამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევებისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), — მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ესდინდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარსე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხოეთთან ხელფენი გადასახლების შედეგი.

ამ ხელფანურ ხელშეწყობაში პარობებისა და მიუხედავად სომხები მანძილზე მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებით. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად ბორჩალოს მაზრაში სულ 128 587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатунянъ. Адм. пер. 72).

საგულისხმიეროა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განხილვა და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ ჟამად სომხთა იერიშით და რამით დაიწყო ისევ საქართველოს სამხრეთის სამხედვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაბურთად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალიან და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური შედეგობებითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უდიდებელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მთავრელობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ხეინი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეწყობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მთარე მუსლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაცული იქნებოდა (Е. В. даетъ Императорское свое ручательство на сохраненіе цѣлости настоящихъ владѣній Е. С. Царя Ираклія Теймуразовича“).

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ეთნოლოგიური და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამხედვრების შემცველ გარემოებად ვერ წასთვლის მით უმეტეს, რომ სომხთა სამშობლოთგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთს მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევ თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულ იყვნენ.

რაკი სომხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, — საუკეთესო გზებიც ტოპოგრაფიული პარობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დაწარ-

ჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ მთურ და მოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლიდა, — კვლავინდებურად ეხლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც არა-ერთხელ სმამაღდა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვი-დაშკოვი იყო. სომეხებმა ისარგებლეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ვორონცოვი-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მახრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვრთა საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ვორონცოვი-დაშკოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მკოდნე პირთა თანადასწრებით ადგილობრივ გამოერკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზრა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერობის შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რამეჯამაჯ ერთი რუსი იყო (მომრიგებელ მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარაიანი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელი ერიბეკოვი და ვ. მეპრაბოვი, ჯალალოღლის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მეპტი-ალასულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურახმან გაიბმოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 2 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბარათაშვილი), ერთმხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამყოფა სასურველი არ არის („единогласно высказались за нежелательность выдѣленія Борч. у. изъ состава Тифл. г.“). თავანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით არის მართული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმა (ბეზობდაღისა და გულიბუღახის) გზატკეცილი სამთარში ნაშქარების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი გარდასვლები კი ამ მთებსე სამთარში სრულებით შეკრულია ხელმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყი-

დის თავის მოსავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მოხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიავსკი, ს. პანოვი, სპირნოვი, კორვინ-პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ციგანკოვი, მ. მისტეკო, ს. პერშევი, რზიუმსკი და ჟდანოვი), მ. ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ჭიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშევი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თითონაც სრულდებით შეემსრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმად დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმად უარყოფის ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდნენ, რამდენად თანაუგრძობდნენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღლეს მთავრობისა და სომეხთა გულისწადილს ჯერს დაუგრავდნენ. თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთხმად უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულდებით შეუწყნარებელი და ბუნებრივ პირობების მიუხედავად დარღვევა იქმნებოდა.

V თ ა ვ ი .

სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი.

მესხეთი ანუ ზემო ქართლი.

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სახელად ზემოქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო სწრაფად მესხეთს ეძახდნენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებზე აღმოსავლეთითგან რომ მოიყაყოლოთ შემდეგი ადგილები იყო: ჯავახეთი-აბოცი, არტაჭან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოფთისი და თერთუმი-ისპირა. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრანაზონიშდის უკვე დასისტანი, ანუ ტანეთი იყო.

§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი.

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნ

ნოდა, მაგრამ ხშირად და მე-XVII—XVIII-ე ს. ს.ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამხლერებში იყო მოქცეული.

აბოცს ძველად ჰაღაკაციოსად ეძახდნენ, შემდეგ ში-კი, თუნდა მაგ. ვახტანგ VI მეფის დროს, უაიუღი ეწოდებოდა. იგი „გამოხვეულია სრულიად მითითა და შუაში ვაკეა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 148—150). აბოცს ტაშირი-საგან იმგვარადვე როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან „ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ეარაღაჟად წოდებული“ (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ეხლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, „მდებარებს სამხრიდამ ჩრდილოთ კერძ“ (იქვე), მაღალია, „მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამხლერად ადაბაბს მთა ჰქონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „ჰაღაკაციოს (Чалдырское оз.) და აბოცს შორის“ მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „საზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა „ყაზანიჩი“, რომელიც თურმე „იყო ქალაქი მცირე“ (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანიჩი ვითარცა ნაშთი ეხლაც არის საგეოგრაფიო სახელიად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანიჩი“-ს სახით სწორედ ყარაღაჯის ქედსა და ალაბაბს მთას შორის მდებარე მაღლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწეობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ უარაღაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდაღის) მთების შესყარია. აქეთგან ხაზი მიდის ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ ადაბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უკვე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწეობა და იმ ძველად უარსის მთებად წოდებული მთავარი წყალთგამოფეული მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ჭოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელიც ამ უამად ჯერ უარსის გუბერნიის არტანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირჯულს მთებად წოდებულ ჭოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთგამოფეული მთების ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ღაზისტანის სამზღვარს არ მიადგება.

§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII ს. ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ღაზებს (ხაღბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ მე-II ს. ქ. წ. სომხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის მე-VI ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ხოლერის მსგავსი საშინელი მოარეულის მძვინვარების გამო თითქმის

მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შეეშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულგვით მოიხპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის ტაოში უოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწედა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიშალა. მხოლოდ მე-XI ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითგან ჯერ მფუდბნოენი და მონაზონები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდამიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაულაღავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. მე-IX-XIV ს. ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუნუსოფო ძეგლები, რომელთა ნაშთებამ მთელს მესხეთში მრავლად მოადწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მშვერმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთაა. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედილბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება.

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოფლობული ტაო-ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საქრისთავთ-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. მე-XIII-ე ს.—ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავრის განსაკუთრებული იწუბობდა ბორჯომის სეობითგან, ტაშისკართგან და კარნუქალაქამდის აღწევდა (ყამთაალ. * 875, გვ. 719). მე-XIII ს.—ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოერთდა და ჯერ მესხეთის მთავრს, შემდეგ გურიელს ეჭირა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, აბაზაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმაღთა გაბატონებამ მდირე აზიაში და კონსტანტნოპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნელი მონაზირე კუთხე, საშინელს განსაცდეღში ჩააკღო. საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთი დაუნტრომედი სიმედგრით საქართველოს ამ ძვირფას და მშვენიერ ნაწილას ჩაუღაჰვას დაშობდა. ყოველგვარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით იგი ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა გაჰჰჰმადიანებინა. ჯერ უმაღლეს წრითგან დაიწყო, შემდეგ ხანგძლივ ბრძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს. მე-XVII-ე საუკუნის პირველ მეათხედში დაიწყო გამაჰმადიანების პროცესი (ვახუშტი. საქართველოს ც-ა 254—247) და მთელს მე-XVIII-ე და მე-XIX-ე საუკუნის დამდეგამდე გაგრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმაღებამ სამცხის მფ-

დობედნი „ახალციხის ფაშა“-დ გასაღეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამაჟღერებდა გვარეულოს მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალი) კვლავინდებურად მთელი ჭარხის მხარესაც შეიცვალა და 24 თემად ანუ სახაყად იყოფებოდა. თვითეულს თემს ანუ სახაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სახაყებები უდგნენ.

§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამოდენი მოძვე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეუძლებდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ მე XVIII-ე ს-შიაც, მაგ. თაიურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი ქართველობა დავიწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, — და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა (Бурнашевъ. Картина Грузии 14 და Н. Бутковъ. Матеріалы II 141—142), — მეორე მხრით უფელ ხელსაყრელ შემთხვევით სარგებლობდა, რომ თავიანთი უფლება შესწავლეს ანუ ახალციხის საფაშოზე გამთავსებად დაეხმებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ა'ე ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашевъ-ის op. cit. 14 და Н. Бутковъ Матеріалы II 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშეწყობა ზარბაზნის შესაქმნელად, განსაკუთრებით-კი სწორედ ამ ძველ ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსართობად იყო სხვათა შორის 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და კატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შეძენილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენლის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხად-ყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ მფლობელთა, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხე-საათაბაგოს ეხებოდა“-თ (Н. Бутковъ. Матеріалы II, 142 *).

*) „Содержаніе 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихскій пашалыкъ или Самцхэ-Саатабаго, древнее достояніе царей грузинскихъ“.

სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა, და ბტრობა დაუწყო (II. БУТКОВЪ. Матеріалы, II 142).

§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში.

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპურაბილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიაწაძლის ზავით რუსეთმა შემაიერთა 24-თაგან მხოლოდ 10 სასჯავო: ქობლანასა, ოძისისა. (ახასთუმანისა), ახალციხისა, აწუერისა, ახანძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარაქისა, ფიციანისა და შალაკაციოსი (ხალდიისა), რაც ძველს სამცხეს, ჯავახეთს, შალაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წ. ამის შემდეგამ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემაერთებული, სსხედლობრ აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა—არტანუხი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, ერტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერუშეთი (=ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7—8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

შოულ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველ მაჰმადიანები ცნოვრობდენ (Иваненко. Исторія гражданскаго управ. на Кавказѣ 265, 260). რუსეთის აქ შესვლის 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აურა მოჰყვა შედეგად, მტკადრე ჯავახეთითგან (=ებლანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (=ახალციხის მაზ.). რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადზნაურები წარუდგენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით განრისხდა კიდეც (АКАГѢ VIII № 291 და Иваненко op. cit. 199). ამავე დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზუმის საფაშოებითგან, იქაური სომხობა გამოიბოდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა. რუსეთის მთავრობამ მათ შეფარვლობა გაუწია: თითოს 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სსხელმწიფო გადასახადებისაგან

განათავისუფლდა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ღტოფილი მსხვერპლი მათ დასახლებლად სახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან 30000-მდე სომეხი დასახლებულ იქნა ახალციხის და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში. (Иваненко *op. cit.* 265—266).

ამ გარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობის სურათი არსებითად შეიცვალა: წინათ იქ შედარებით მჭიდრო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ-კი დაამტკიცა, რომ მთელს ამხალად-შემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც-კი აღარ იყო. უწინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალციხეში ითვლებოდა. ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც შემოარეობა ჭავჭავაძეებში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირიან-ფესვიანად შეიცვალა: თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წ-ის ქართველთა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომეხები შეადგენდნენ და ქართველ მკვიდრებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-და ეჭირათ (Иваненко *op. cit.* 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით განხდნენ სომეხები ჭავჭავაძეებში ქართველ კულტურის ამ ძველის ძველს კერაში.

§ 6. სომეხთა წამოდავება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული.

სომეხებმა დაივიწყეს, რომ ისინი ჭავჭავაძეებში ოსმალებითგან მოვიდნენ მხოლოდ ვითარცა ღტოფილინი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ უძველეს დროითგან საქართველოს უდიდობელს კუთხეში ისინი უმრავლესობად იქნენ და ამ გარემოებისდა მიუხედავად მაინც ახალქალაქის მაზრაც სომეხთა მიწაწველად გამოაცხადეს (А. Шахатунянь. Административный передель Закавказского края гг. 70-72 და 132-133). ეს რომ განხორციელებულიყო, მათ ამ მაზრის ტფილისის გუბერნიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამზღვრებითგან გამოყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით რომ იგი დანარჩენ სომხურ მაზრებთან შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საერობო თვითმმართველი ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომეხების მიერ 1913 წ., როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვი-დაშკოვი იყო. მათი წადილი რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტიურ მოსაზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა აღმოსავლეთ სომეხებმა საბუთად ისიც კი წამოაყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მაზრა ეკონომიურად ტფილისის გუბერნიისთან კი არა, არამედ გუმბრთან (აღმოსავლეთ სომხეთთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული, რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამაზრო კომისია

შემდგარიყო და გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალაქის მაზრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსანდროპოლის) მიემატოს რომ მასთან ერთად ცალკე განსაკუთრებით სომხობით დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომარითურთ სულ 14 კაცი აღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი რუსი იყო (თავმჯდომარე მაზრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი, ფოსტა-ტელეგრაფის კონტორის უფროსი დელიბაში, სამაზრო ბეთთალი ტოროპოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლაზარევი, დუხობორების წარმომადგენელი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკინი), 4 ქართველი (გადასახადთა ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და მემამულეთა წარმომადგენელი ქართველ-მაჰმადიანნი მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანდიშვილები, ბარაღეთის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მეწატუნიანცი და ბოგდანოვიჩის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანცი).

ბჭობის შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმად უარყო ჭაფასკეთის ახუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიასგან ჩამოშორება და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავის აზრის დასადასტურებლად კომისიამ სხვათა შორის მიწვევად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეესა და დაადგინა: შემდგარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) უფროდ ადვილად დაკავშირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საქირბოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვარსა და ადგილობრივ ნაწარმოებს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი და ყველაფერი სახსარი მთელი მაზრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიც და ზამთარშიც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარავნით, აგრედ-გოდინოვკა — წაღკა-მანგლისზე მთელ, შირდაშიან საურმო გზით, რომელიც ზამთარშიც-გი არ იკვრება ხოდმე. გუმბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნაშქვრების გამო, ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მთელ თვეობით უფოქვგვარი კავშირა, საფოსტოც-კი სრულგობით შეწყვეტილია ხოდმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვიჩის უბნის სამხრეთს ნაწილს ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოდმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის შემოაღნიშნული ერთხმადი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შე-

მადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსრე კითხის შესახები დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმოდ დაამტკიცა (იხ. Докладъ члена Тифлиск. губерн. по крестьянскимъ дѣламъ Присутствія И. Абхазі Предсѣдателю Особаго Закавказскаго Комитета къ № 2651).

§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც.

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდენ და მათ გონილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძნობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმოდ უარჰქუევს, რხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნაძალადევი კეგმა უოფიდა. მართლაც-და საქმარისია აღადიანმა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულობა ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (აღექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მალალი 7—8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჯერ ბერდუჯის მთების (=რუსულს Безобдальскій хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აზოცის მთების (=რუსულს Мадаташнскій хреб.), მერმე ნიალის-ყურის მთის (=რუსულს Чадырскій хреб. და Ульгарскій хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს), დასასრული ერუშეთის მთის (=რუსულს Ульгарскій хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამ გვარ ოროგრაფიული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წუხლთ-გამოთფველა ქედაა და გზებსაც ბუნებრივად მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და ანა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მსოფოდ საქართველოსთან შეკდო რომ ჰქონდა კავშირი. ასე იყო უოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ მე-XVIII-ე ს—შიაც, როდესაც შესხეთი ახ:ლციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მიუღ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური და მოკიდებულიება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმები, სანოვაცე, განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსეს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელ ქედბუდების არზა ერეკლე II-დმი მირთმეული).

ჯავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დეგენილება ამტკიცებს, რომ ესლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და შიმართულება არ შეცვლიდა: კვლავინდებურად იქითგან საქონელი ტფილისში ჩამოდის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჯავახეთსა და სამცხეს, ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის საკომერციო განყოფილების ყოველწლიურ ანგარიშებითგანა სჩანს, მარტო აღმოსავლეთ საქართველოსთან კი არა, არამედ ეკონომიური კავშირით (საქონელი მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიისთანაც. აი მაგ. ომახლის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოდიოდა ყოველწლივ ამ წუთხითან დასავლეთ აღმოსავლეთ საქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს ამიერკავკასიაში, სომხეთში და აღერბეჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამარულში, ბაქოში და სხვაგან):

	საქართველოში:	დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 1.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კურხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, შესაქონლეობისა და შეცნვარების მთელი მიუხედავად საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუერყლად, ამ კუთხესთან და ბოროტად მაზრის საზაფხულად საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰაერის პარობებისა და გვარად შემუშავებულმა ტენიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საქროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილ საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში სყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცილებელი იყო საქართველოს შესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა შესხეთა ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის ჰატრანება, განსაკუთრებით შეცნვარება იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქონლით და მთელი ზეფსული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

შესაქონლეობის მხრივ ესლაც საქართველოში იგივე პარობებია, როგორიც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000 დეს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები

ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში, სადაც 291 000 დ. საქოვარია.

ამ ქამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომეხებს დიდძალი 2000000 დეს. საუკეთესო საქოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომეხებს საზაფხულო საქოვრები სრულდებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეკი არიან და არც სეჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთ საქართველო: უამ მაზრებზე მთელი შესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩაყარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაიხრებოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საქოვრების მოქმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საქოვარი 46000 დეს. ითვლება, აქეთვან 26 სომეხთა სოფლის საზოგადოება 10000 დეს.—ით სარგებლობს საქონლის საქოვრად, დანარჩენი 36000 დეს.—კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებთანაა მოსულს შესაქონლეობებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა მე—XIX-ე ს.—ში შემთხვევითი მიზეზების გამო ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში სომეხი ღრეფეილები დაეშენენ და ქართველთა მოსახლეობას აქ მცირე რიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.

§ 8. როგორ უნდა შეეხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა შემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზ.) დასასაკუთრებლად. ერეკლე მეფის პირით საქართველოს რასაკავიერგვლია რუ-

*) დაწვრილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ იხ. აგრონომ ყაზახაშვილის თხუზულებში „საქართველოს საეროვნო მეურნეობის მოთხოვნილებანი გადამიჯენის საკითხთან დაკავშირებით.“

სეთთან ამისთვის არ დაუღვია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდეგ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთო, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული კულტურის ერთა ძლიერ კერათაცანი, სომეხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეესვენა მხოლოდ ვითარება დროებითი შოფენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, — და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, — ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომეხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან-კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები. მე-XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი აღგილი დაქვრილი იყო. ეხლა რაკი სომეხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომეხეთში წავლენ. მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქმნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

VI თ ა ვ ი .

საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი. § 1. კოლა-არტანის, ტაო-თორთუმ-ისპირი.

რაკი ეხლა საკითხი ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანართენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დაეურთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნულ იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბ იის არტანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყოლებული არტანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მაჰმადიანებ ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტანისა და ოლთისის ოლქებში სომეხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ვერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომეხებიც არ უარყოფდენ და ა. შავატუნიაანი მაგალითად

ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენ“ და ამერიკელი ამიერკავკასიის გადამიჯნვის დროს სომხეთის სამზღვრებს გარეშე დაფრთხილეთ (Административный передѣлъ Закавказскаго Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73-74 და 75). ეს გარემოება სომხებს ესლა აღბად დაჰვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა მსურთ არტაანისა და ოლთისის ოლქისა, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომხეთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ხეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სულა მთლად გაშავდა და ახალი ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დაჰვიწყებული აქვთ. ის: შარში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ქირკიმის ხეობებში უველ-გან ქართველი-შავშადიანები ცხოვრობენ და ქართულად დაზარაკობენ.

§ 2 ლაზისტანი.

ქართველთა მოსახლეობის უუკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ქანების მოსახლეობა ტრაპიზონისა-კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფფორდ ჰალჭერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извѣст. Кавк. отд. геог. Общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59-60 და 68).

პროფ. ნ. მარრის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ისლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ფაზად ლაზური ანუ ჭანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწა წყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედენა დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედენა ქანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემურის კონტონან (ქემურბურუნ) იწყობა, შემდეგ აქვება მდ. ყანლა-დერეს, გადასტრას ათინას წყლისა და ბეიუე-დერეს სათავეებს და მიადგება ჰონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვითან. აქეთგან შოთლბუღი ჭანეთის მიწა-წყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და ჰონტოს ქედსა და შავზდვას შუას მოქცეული. ეს ზოლი თანდათინ ვიწროვდება და ბათუმში ოლქში სარპთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოფას, არქაბეს, ვიწეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქე-

თვან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სქ-
ლი მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გათურქებული სომ-
ხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნითი ცნო-
ბები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა
შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცე-
მაში გენ. ავერიანოვს თავის მონოგრაფიაში „Этнографический и во-
енно-политический обзоръ азіатскихъ владеній Оттоманской имперіи“
(СПГ. 1912 г. изданіе отд. генераль-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზე-
ბის რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის
ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმ-
რავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ
მხოლოდ 35000 ლაზი-ლა იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული
პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობების მი-
ხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა
80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება
მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს
დაუბრუნდენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

გოლგოსიტჰვაობა.

ყველა ზემოაღნიშნული მკითხველს უეჭველია ნათლად დაა-
ნახებდა, თუ რა სამზღვრები ჰქონდა საქართველოს და როგო-
რის თავგამოდებით იცავდა მათ ჩვენი ერი საუკუნეთა განმავლობა-
ში. ამ სამზღვრებში მოქცეული მიწაწყალი და მოსახლეობა მთლი-
ანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივ ზღუდეებითაც (მთე-
ბითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და, თანაც, ვითარცა
მტკვრისა, რიონისა და ქოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიუ-
ლად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია.
თუმცა ისტორიული და საერთაშორისო სამართლის ძალით საქართვე-
ლოს სწორედ ის სამზღვრები უნდა ეკუთნოდეს, რომელიც ზევით იყო
აღნიშნული, მაგრამ ზოგან, სადაც საქართველოს დამოუკიდებელი
არსებობისათვის უფლებლად დათმობა შეიძლება, საქართველოს
ან დაუთმოს მეზობლებს, რომ მეზობლური განწყობილება, რომელიც
საქართველოს წარსულშიაც კარგი ჰქონდა, ეხლაც თანხმობითა და
მშვიდობიანობით დაიწყოს.

სახელმწიფოებრივს ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილე-
ბა და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატიო ადგი-
ლი სამზღვრებს უჭირავს. X საქართველოს სამზღვრების საბოლოო
მონაზღვრობის გამორკვევის დროს ქართველ ერსა და მის მთავრობას
შეუძლიან მხოლოდ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანე-
ლოს. X მართალია სომეხთა მმართველი წრეები და სომეხეთის რესპუბლი-
კის მთავრობა ჩვენს ერსა და მთავრობას მხოლოდ ეთნოგრაფიულ თვა-
ლსაზრისით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, მაგრამ რამდენად მათი X ჩვეა
გულწრფელია და გამოსადეგი, ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ თვით
მათ პირადად ამ თვალსაზრისით არას დროს თავიანთ პოლიტიკურ გე-
გმაში არ უხელმძღვანელობთ. მათ მიერ თავდაპირველი კონფერე-
ნციისათვის წარსადგენად დანაზღვრული დიდი სომეხეთის სახელმწიფოს
სამზღვრები შავი ზღვითგან ხმელთაშუა ზღვამდე გადაჭიმული და ტფი-
ლისისა, ბათუმისა და ტრაპიზონ-სინოპის შემცველი, ნათლად მოწმობს,
რომ თვით მათ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრების შემოხაზვის დროს
არამცთუ თანამედროვე ეთნოგრაფიული მოსახლეობის პირობებით არ
უხელმძღვანელობთ, არამედ ზოგან მეტისმეტად შორეულს ისტორიულს სა-
ბუთებზე, უფრო-კი მხოლოდ საკუთარ ნება-სურვილზე დაუწყობითა თა-

ვიანთი მიწაწყლის მოხაზულობის რუკა. ამის შემდეგ სწორედ გასაოცარია, როდესაც სომეხთა პოლიტიკური და გავლენიანი წრეები ჩვენი მთავრობის წევრებს ნ. ჟორდანიას და ე. გეგეჭკორს და საქართველოს საზავო დელეგაციის წარმომადგენლებს ნ. ჩხეიძეს და ირ. წერეთელს სტამბოლის სომხურს პრესაშია-კი პრინციპების ღალატსა და იმპერიალიზმის სწამებდენ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს რესპუბლიკის სამზღვრების შემოხაზვის დროს სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით ხელმძღვანელობენ და არა მარტო ეთნოგრაფიულით. როცა საერთო ერთეულზე იყო ლაპარაკი, ამგვარი მოსაზრება ასეთ-ისე კიდევ გასაგები იყო, სახელმწიფოს სამზღვრების შემოფარგვლის დროს კი უმთავრესი საფუძველი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისი უნდა იყოს.

რატომ არის, რომ თვით სომეხთა პოლიტიკოსები ყოველთვის და ყოველგან სომხეთის რესპუბლიკის სამზღვრების შემოხაზვის დროს ეთნოგრაფიულს პრინციპებს არ ემყარებიან? იმიტომ, რომ ყველაზე მეტად ეს პრინციპი თვით სომეხთათვის არის საზარალო. თუ ამისდა მიუხედავად ისინი ჩვენს მთავრობასა და წარმომადგენლებს ამ პრინციპით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, ისინი ალბად ფიქრობენ, რომ ეს თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის საეილდებულო, სომეხთსა-კი უფლება აქვს ყოველგვარ თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს და რომ მაშინა-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი მიწაწყლის დასაკუთრებას ლაპარაკობდენ და თავიანთ რესპუბლიკის სამზღვრებში სომხებზე უფრო მრავალრიცხოვან უცხო ტომთა მოქცევაზე ოცნებობდენ, ეს იმპერიალიზტობა-კი არ არის, არამედ უაღრესი დემოკრატობაა.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს. ამიტომაც არის რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მისს მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიანთ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრების მოხაზულობას სამხედრო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია თავისდა უნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მეზობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილ საოცნებო სიზმრებთან გამოაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფარული სამხედრო მომზადების შემდეგ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის სამზღვრები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბნ ჩაღხუშიანის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძლევა-მოსილი სომხები ტფილისს მიადგნენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნებაო, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში და-

ბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მღოთხონილი სამზღვრების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული სომხეთის ორი რუკა, რომლებშიაც ტფილისი, მცხეთა, გორი და ბათუმიც სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებშია მოქცეული, დასასრულ სომხეთსა საფიქრებელს მთელი მსვლელობა სრულის სიცხადით ააშკარავენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობასა და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაპყრობა და დასაკუთრება იყო, ხოლო თუ სამხედრო ბედი გაუღიმებდათ, იქნებ სომხურ რუკაზე მოხაზული მიწა-წყლის აღებაც. ადვილი წარმოსადგენელია როგორი ძმობა-ერთობის ჰანგებზე დამღერდნ დაშნაკლთა ბელადები და რა სამზღვრებს მიაკუთნებდნ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებელს მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დიდით პატარამდე, კიდით კიდემდე არ შეეძრა და შემოსეული მტერი მედგრად არ უკუეგდო. თუ ეხლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ისტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე გაკვეთილებისდა მიუხედავადაც სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს სამზღვრების გადმოლაზვას არ დაერიდნ და ჩვენ დედაქალაქის ძალით ხელში ჩაგდება მოისურვეს, ძნელი წარმოსადგენელი არ არის, რამდენად მათ მადა მოემატებათ შემდეგში, როდესაც წარსულისა და აწმყოს მწარე დღეები დავიწყებული იქნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შთაძრავლობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა თავის რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი სამზღვრების მოხაზულობას ჯეროვანი ყურადღება მიაქციოს და ფიზიკლ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და არც კეთილ მეზობლობას დაუშლას იმათთან, ვინც მართლაც ძმობაზე და ძეზობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარ მოსალოდნელ ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმეზობლურ დამოკიდებულების დამყარება-განმტკიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი სთქვას თავის უფლებაზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებას ეს დათმობა საგრძნობ ხიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით, საინგლიში სამზღვრად გიშის წლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდვას, სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვრას ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ დებედას შემდინარეების წყალ-გამყაველი მთა აირჩიოს, ხოლო სამხრეთის ხაზად ისტორიულის სამზღვრის ერევნის (=ბაშპაკის) მთების მაგიერ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ბერდუჯის (=რუს. ბეზობდალის) მთები მიიჩიოს ძოსამზღვრე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერდუჯის მთები იქნება, სომხეთის ზღუდედ და სამზღვრად ერევნის მთები.

ამ მონაგრაფიას დართული აქვს რუკა, რომელიც დამზადებულია სამხედრო სამინისტროს ტოპოგრაფიულ განყოფილების მიერ, რისთვისაც მის უფროს პროფ. გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს განყოფილებას დიდს მადლობას მოვახსენებ.

ბათუმი—კონსტანტინეპოლი
1919 წ. იანვარი—მარტი.

შემოკლევულად დაგეჟდილ სათაურობის განმარტება.

АКАГК.—Акты, собранные Кавказской Археографической комис-
сією.

Бурнашевъ. Картина—С. Д. Бурнашевъ. Картина Грузіи или
описание политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетин-
скаго, Тифлисъ изд. Вѣсичева 1896 г.

С. Н. Бурнашевъ Новые Мат.—Новые Матеріалы для жизнеопи-
сания С. Д. Бурнашева, бывшаго въ Грузіи съ 1783 по 1787 г.,
собралъ и издалъ съ приложеніемъ картъ, портретовъ и факсимиле
С. Н. Бурнашевъ СПБ. 1901 г.

Б. Бутковъ Матеріалы—И. Г. Бутковъ Матеріалы для новой
исторіи Кавказа съ 1722 по 1803 годъ I და II წ. СПБ. 1869 წ.

შეთავრეს შეცდომების განწორება.

გვ. 37. სტრ. 5 უნდა განწორდეს კორექტ. შეცდომა, რომელიც
აზრს ამახინჯებს და წინათქულისაჲ ეწინააღმდეგება. უნდა იყოს: „შხო-
ლოდ მე-IX-ე ს-ში“ და სხვა.

შ ი ნ ა ა რ ს ი:

	33•
შესავალი	3 — 4
I თავი. ჩრდილოეთის სამშლვარი	4—10
§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი	4 — 6
§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი	6 — 9
§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი	9—10
II თავი. აღმოსავლეთის სამშლვარი. § 1. აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი	
საინგილო	10—13
III თავი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამშლვარი	13—15
§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია	13—14
§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივ სამშლვრის სამხრეთ-აღ- მოსავლეთის ხაზი	15
IV თავი. ამხრეთის სამშლვარი. ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი	
საქართველოსა და სომხეთს შორის	16—35
§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამშლვრის გამო II ს. ქ. წ.—XI ს. ქ. შ.	16—20
§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII ს.—ში	20—23
§ 3. საქართველოს ვითარება მთავრეელი და თავშესაფარ სახელმ- წიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის	23—24
§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხ- რეთის სამშლვრები XVI—XVIII საუკუნეებში	24—26
§ 5. ქვემო ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა სა- ქართველოსთვის	27
§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს. ს. და სომეხთა გადმოსახლება	28—29
§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII- XIX ს.—ში	29—32
§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით	32—35
V თავი. სამხრეთ-დასავლეთის სამშლვარი. მესხეთი ანუ ზემო ქართლი	35—45
§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამშლვრის ხაზი	35—36
§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII სს.	36—37
§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედ-იღბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება	37—38
§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.	38—39
§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შე-	

დეგა. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში	39—40
§ 6. სომეხთა წამოდაგება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებ- ლად და ამ საკითხის ახლო წარსული	40—42
§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი სა- ქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც	42—44
§ 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის და- პატრონებისას	44—45
VI თავი. საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლე- თის ხაზი	45—47
§ 1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპირი	45—46
§ 2. ლაზისტანი	46—47
ბოლობიტყვაობა	49—51
შემოკლებულად დაბეჭდილ სიტყვების განმარტება	52
უმაჯერეს შეცდომების გასწორება	52
შინაარსი	53—54
რუკა.	

